

DISERTACIJOS GYNIMAS, BESIŠAUKIANTIS UŽRAŠŲ KNYGELĖS

(Apie Aurimo Švedo daktaro disertaciją „Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985 m.)“ ir jos gynimą, įvykusį 2006 m. gruodžio 15 dieną)

Iš visų informacinių laikmenų tik užrašų knygelė turi vieną ypatingą pranašumą: joje įmanoma pasižymėti beveik viską, nors ir ne itin tiksliai (pavyzdžiui: garsus, spalvas, kvapus...). Turiu galvoje pirmiausia daugelį paratekstinių ir potekstinių dalykų, taip pat žodžius, pasakytus taip, tarytum būtent jie būtų patys svarbiausi, nutylėjimus, prieštaras, šūksnius ir t. t. *Susitartais* simboliais galima pasižymėti pastabas, abejojimus, klausiamuosius teiginius, nuoseklų minties perkėlimą, nusibrėžti visuomeninių diskursų genezės bei raidos trajektorijas, įvaizdinti minties perteklių, vaizdžiai sugrupuoti pagal įvairius kriterijus išskiriamus herojus (galima ir su iliustracijomis), pagaliau save ir savo grupavimus vėliau žvelgiant pajusti kaip tam tikro diskurso struktūrinimo galios palytėtus. Muzikos terminais šnekančios užrašų knygelės sukuria polifoninę informacijos fiksavimo horizontą, kurio, reikia pasakyti, dažnai nebelieka užprotokolavus disertacijos gynimo eigą ar net įskaitmeninus pasisakiusiųjų mintis ir intonacijas.

Aurimas Švedas dar savo studijų Istorijos fakultete metais buvo žinomas kaip muzikos žinytojas, enciklopedijų kolekcionuotojas, muzikinės kultūros (tiek garsų, tiek tekstų apie įvairių garsų autorius) propaguotojas. Tačiau kas galėjo numatyti, kad šis jo pomėgis kažkokia recesyvia forma iškils disertacijos gynimo dieną ir suteiks

galimybę kolegų ir draugų auditorijai pasijausti savotiškame *minties koncerte* ir griebtis užrašų knygelės? Kaip jam tai pavyko?

Ko mažiausiai norima šiame atsiliepime – tai pasirodyti pernelyg patetiškam. Disertacija apie sovietinę lietuvių istoriografiją. Tema mažai analizuota, plati ir konfliktiška, sunkiai suvaldomas šaltinių masyvas, vertinimai heterogeniški, problemų daug. Jau vien šios aplinkybės žadėjo disertacijos gynimo *polifoniškumą*, tačiau, nėra abejonės, disertanto įsisąmonintus ar neįsisąmonintus siekius gerokai palengvino disertacijos gynimo procesui suburtų įžvalgių kritikų ratas – Istorijos mokslo krypties disertacijos gynimo tarybos pirmininkas prof. habil. dr. Šarūnas Liekis, nariai – prof. habil. dr. Tamara Bairašauskaitė, prof. dr. Alfredas Bumblauskas, prof. habil. dr. Zenonas Norkus, oponentai – doc. dr. Antanas Kulakauskas, doc. dr. Rasa Čepaitienė. Tačiau pirmiausia trumpai apie šios disertacijos prielaidų ištakas.

Atgimimo laikotarpiu sovietinė Lietuvos istoriografija suvokta kaip visuomenės ir profesinės istorikų bendrijos požiūriu *skausminga* atminties vieta. Kiekvienas tokio pobūdžio fenomenas tik po tam tikrų mentalinių lūžių gali tapti mokslinio tyrimo objektu. Istorikai (ir ne tik) tokiais atvejais sako – *reikia laiko*. Sovietinės Lietuvos istoriografijos atveju lūžius galėtume pa-

vadinti taip: ignoravimas, *sinkretizmas*, kritinis įvertinimas, pirminiais šaltiniais paremtas probleminis tyrimas. Ignoravimą įprasmina per keletą metų, pradedant 1988-aisiais, didžiausiais Lietuvos istoriografijoje istorinių knygų tiražais „Lietuvos istoriografijos“ serijoje organizuota prieškario ir išeivijos įvairių istoriografijos veikų *perlaida*. Sovietmečiu dirbę istorikai tam tikru metu pateko į savotišką *kritikos replių* situaciją: iš vienos pusės nuožmi visuomeninė, o pirmiausia lygiagrečių istorijai specialybių mokslininkų kritika dėl darbų pobūdžio ir intelektualinės drąsos sovietmečiu, o iš kitos, kaip minėjome, – daug konkurencingų istorikų ir jų istorinių pasakojimų, išaugusių kitos, ne sovietinės sociokultūrinės aplinkos kontekste. Tiesa, visiškai šalia ignoravimo žengė *sinkretizmo* mentalinis lūžis: kad ir kokia būtų buvusi sovietmečio Lietuvos istoriografijos visuma, ją įkūnijusių istorikų bendrija, joje neabejotinai buvo kompetentingų istorikų, sugebėjusių revizuoti, pateikti komentarus ir naujais vertinimais įprasminti perleidžiamą ne sovietmečio istoriografinį paveldą.

1995 m. vykusią mokslinę konferenciją „Zenono Ivinskio skaitymai 95“, kurios metu sovietinės Lietuvos istoriografijos kompleksiško kritinio įvertinimo postulatai buvo įvardyti svarbiausiais konferencijos tikslais ir uždaviniais¹, galima traktuoti trečio mūsų santykio su sovietine Lietuvos istoriografija lūžio pradžia. Jau čia įvairiais rakursais *erzintas* oficialusis sovietinės Lietuvos istoriografijos *nervas*, ieškota atsakymo į klausimą – ką sovietmečiu humanitariniams

moksams bruko ir kaip juos keitė oficialusis indoktrinacijos slėgis, paliekant istorikui ar kitos tyrimų srities humanitarui, dirbančiam sovietmečio sąlygomis, įvairiomis traktuotėmis, itin nevienareikšmį laisvos valios horizontą. Vienaip ar kitaip, diskusijų nuosėdose galima įžvelgti vieną išsikristalizavusią generalinę prielaidą: alternatyvų oficialiam sovietmečio istoriografiniam diskursui galima arba reikia ieškoti pirmiausia personalijų, kitoniškai kūrybiško santykio su istoriografija, konkretaus istoriografinio teksto lygmeniu. Tai savotiška individualistinė sovietmečio lietuvių istoriografijos „sėkmingų atvejų“ traktuotė, kaip esmingas sovietmečio lietuvių istoriografijos kritinio įvertinimo dėmuo ar trajektorija, manyčiau, kruopščiai suvaldyta ir konceptualizuota pradedant pirminiais šaltiniais paremtą probleminį tyrimą. Tai jau ketvirtas mūsų santykio su sovietine lietuvių istoriografija lūžis, kurio pagrindėjas, akivaizdu, ne kartą pergyveno įvairius santykio su sovietine lietuvių istoriografija lūžius, bet jau ne tiek chronologine, kiek psichologine prasme, kas padėjo kvalifikaciniame darbe pasiekti reikiamą intelektualinę įtampą. Įvairius susitikimo su sovietine lietuvių istoriografija pavidalus ženklina išgyvenimas į platų istoriografinio santykio ir psichologinių tonacijų spektrą. Pradedant tomis „ilustratyviu-aprašomuoju-citavimo metodu“ besiremiančiomis sovietinės lietuvių istoriografijos knygomis, santykį su kuriomis, anot disertanto, galima nusakyti vieno senovės kinų išminčiaus ištarme – „Istorikų knygas reikėtų skaityti vasarą, nes tada dienos yra ilgos“. Kitoje spektro kraštinėje – kūrybiško ir korektiško santykio su marksistine teorija identifikavimas ir smulki istoriografinė šių atvejų analizė².

¹ Keturias dienas trukusioje konferencijoje buvo nubrėžti tam tikri sovietmečio istoriografijos situacijos ir jos įvertinimo galimybių horizontai, pranešimuose ir diskusijose paliesti, be istorijos mokslo situacijos, ir tam tikri archeologijos, etnologijos, kalbotyros, literatūrologijos, kino, filosofijos padėties sovietmečiu aspektai. Šios konferencijos medžiaga išspausdinta specialiu Lietuvos istorijos studijų leidiniu Nr. 2, žr. Lietuvos sovietinė istoriografija: Teoriniai ir ideologiniai kontekstai (sud. A. Bumblauskas ir N. Šepetys). Vilnius: Aidai, 1999, p. 435.

² Žr. smulkiai J. Jurginio ir E. Gudavičiaus tekstų analizę: Švedas A. Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985 m.): Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas. Vilnius, 2006. Mašinraštis. P. 150–167.

Santykis su sovietine lietuvių istoriografija po 1990 m., jo sociokultūrinė trajektorija, žinoma, subrandino tam tikras bendrąsias tyrimo prielaidas. Norėdamas komunikuoti su šiandiena, disertantas, be abejonės, turėjo jomis remtis (juk moksle visada einama nuo to, kas žinoma, prie to, kas nežinoma), suproblemindamas ir kartu konceptualizuodamas jas. Jam įtikinamai pavyko pademonstruoti, jog būtų pernelyg paprasta, neišmintinga ir kartu ideologiška visą sovietinę / sovietmečio istoriografiją nurašyti kaip *istoriografinį balastą*. Net tokia tuometinė *mokslinė produkcija* traktuojama istoriografijos atmaina kaip sovietinis istoriografinis prezentizmas gali būti sociokultūrinio istorinės kultūros tyrimo šaltinis. Taigi atmesti lengva, tačiau kur kas sudėtingiau susidaryti korektiškas požiūrio į sovietinę lietuvių istoriografiją prielaidas ir pradėti nuoseklią tyrimą, atskiriant vienadienius ir išliekamąją vertę turinčius dėmenis, požiūrius, autorius. Prie šio svarbaus uždavinio ginamoje disertacijoje ir sustojo Aurimas Švedas, studijų metais telkęs dėmesį ir *prasimankštinęs* su Lietuvos istorijos istoriografijos riboženklinių veikalo teorinio metodologinio plano teorija ir praktika³.

Tyrinėjama problematika, kaip ne kartą pastebėjo kritinės diskusijos apie disertaciją dalyviai, dar šiandien tebėra konfliktiška, sunkiai metodologiškai ir psichologiškai deaksiologizuojama. Ir ne tik todėl, kad disertantas, tyrinėdamas sovietinės lietuvių istoriografijos oficialaus diskurso kūrimosi, sklaidos ar skeldėjimo procesus, pirmiausia identifikuoja tam tikrus

konfliktus, spaudimą, prieštaras, kūrybiškos minties genezę personalijų lygmeniu. Tuomet tyrinėtojas priverstas aiškiai deklaruoti savo vertybes. Darbo autorius tai ir padarė, savo tyrimą pirmiausia susiedamas, anot T. Bairašauskaitės, su istorijos, kaip mokslo, vertybėmis. Tačiau ir dėl gerokai platesnio tyrinėjimo prielaidas *atakuojančio* konfliktinių situacijų lauko. Sovietinės lietuvių istoriografijos analizė ir šiandien lieka savotiškas intelektualinių įtampų poligonas. Viena vertus – hipotetinė, pirminiais šaltiniais grindžiama sovietinės Lietuvos istoriografijos tikrovė, kita – tiriamojo laikotarpio amžininkų buvimas įtakos ir galios pozicijose ir tuo metu, kai istorikas atlieka savo tyrimą (Z. Norkus). Prieš akis atsiveria subtilus, o kartu ir prieštaringas sovietmečio istorikų elgsenos modelių ir identitetų pasaulis: nuo „idėjinio komunisto“, kaip tam tikro intelektualinės veiklos tipo, studijų konceptualizavimo (A. Kulakauskas) iki „antrojo alternatyvų paieškos kelio“ pavyzdžių (R. Čepaitienė). Šalia to dar pabrėžiant sovietinės lietuvių istoriografijos kaukėtą, beveidį ar net simuliakrinį pobūdį, mažą to, žinant bene populiariausią šiandieninę sovietmečiu dirbusių istorikų autorefleksijos giją apie sąmoningą „slėpimosi už fakto“ metodiką konkrečioje darbo praktikoje, regis, įtampa išauga atvirkščiai proporcingai sovietinės lietuvių istoriografijos pažintinėms galimybėms. Vienoje pusėje – šiandieninių istorikų atminties vietos apie sovietmečio istorikų situaciją, kitoje – šiandieninis tyrinėtojas, susikūręs distanciją, tačiau sunkiai panaikinantis sociokultūriškai ir vertybiškai probleminių santykių. Nenuostabu, kad tokiam tyrimui reikia ypatingos kantrybės ir atsидavimo darbui – tai aktyviai pabrėžė disertacijos kritinės diskusijos dalyviai.

Rašant ilgesnį kritinį straipsnį apie Aurimo Švedo disertacijos gynimą, akivaizdu, reikėtų visas disertacijos gynimo metu generuotas kriti-

³ Aurimo Švedo bakalauro bei magistro darbai: „H. Lowmianškio veikalo „Studija apie lietuvių visuomenės ir valstybės atsiradimą“ metodologiniai principai“ (1998) ir „Lietuvos socialinės istorijos paradigmniai veikalai (ankstyvosios LDK problematika)“ (2000). Abu darbai apginti Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedroje. Šių darbų, kaip ir apgintos disertacijos, mokslinis vadovas – prof. A. Bumblauskas.

nės diskusijos erdves suskirstyti į kelis probleminius porūšius. Formos prasme tai buvo pagyrimai, pageidavimai, kritikos, pasiūlymai, tęsiniai, tiriamojo objekto perstruktūrinimas ir pan. Dar reiktų pasakyti, kad patį diskusijos pobūdį pasiūlė disertacijos gynimo žanras, nes, beveik neabejoju, kito žanro atveju kai kuriose diskusijos vietose Aurimas Švedas atrodė linkęs ne tiek atsakyti-gintis-aiškinti, kiek atvirkščiai, toliau interpretuoti ir improvizuoti (tai suprantant kaip euristinių galių išraiškos realizavimo dėmenį mokslinėje polemikoje) bei atverti naujas erdves nesibaigiančiai diskusijai sovietinės lietuvių istoriografijos tema.

Įvairiais rakursais išskylančios diskusinėje erdvėje leitmotyvai (šaltinių panaudojimo specifika, probleminis ir korektiškas santykis su tyrinėjama tikrove, sudėtingų problemų kėlimas ir jų tarpdalykinio sprendimo paieškos, akademinės autorefleksijos aktualinimas, istoriografijos tyrinėjimo konceptualizavimas, lanksčios interpretacijos kūrimas ir t. t.), t. y. disertacijos kvalifikacinio pajėgumo įvertinimai, diskusijos proceso dalyviams nekėlė abejonių. Todėl vos išsakyti tapo mokslo istorijos atmainos, nagrinėjančios, už ką ir kada suteikiami daktaro laipsniai, šaltinių. Tiesa, prof. Norkus šmaikštavo, darydamas istorinę paralelę apie tai, už ką suteikiami daktaro laipsniai geografs ir istorikams, bandydamas įtikinti auditoriją, kad dvejopų pirminių šaltinių panaudojimas (palyginti su naujų geografinių objektų atradimu) nėra pats reikšmingiausias nuveikto darbo vaisius ar svarbiausias aspektas. Tačiau jei ir traktuotume Aurimo Švedo surinktą medžiagą (pirminius archyvinius šaltinius ir pusiau struktūrinius kokybinius interviu su žymiais sovietmečio tyrinėtojais) kaip *naujai supiltas kalvas* Lietuvos istoriografijos reljefe, neabejotina, ne dėl šio *aktyvaus veiksmo* disertantui suteiktas humanitarinių mokslų istorijos krypties daktaro vardas.

Ne vienas diskusijos pastebėjimas, užuomina ar net nutylėjimas, akivaizdu, buvo susijęs su aksiologiniais, vertinimo aspektais. Driščiau spėti, kad tai siejasi su sociokultūrinėmis problemomis ir prielaidomis tyrinėti disertanto pasirinktą temą, kurios trumpai nužymėtos kalbant apie šio darbo ištakų klausimą. Akivaizdu, galėtų egzistuoti būdas tyrinėti sovietinę lietuvių istoriografiją gerokai labiau atsiribojus nuo *paskatų vertinti*, nei savo darbe pademonstravo disertantas. Tačiau, esu tikras, sunkiausia būtų ne atsakyti tam tikrų išliekamąją vertę turinčių darbų ir jų autorių *vertinimo*, bet nevertinti indoktrinuoto diskurso kūrėjų iniciatyvų, *politinio elito* ir istoriografijos *prievaždų* elgsenos modelių bei jų trajektorijos, istorinės tikrovės prievartavimo akcijų... Nes toks veiksmas norom nenorom sustatytų sovietmečio istorikus (tikrus ir prezentizmu besidangstančius *menamus istorikus*) į vieną gretą. Šios *generalinės skirties* nebuvimas netikėtai, nors tyrinėtojas to ir nenorėtų, niveliuotų daugybę skirtumų tarp oficialaus istorinio diskurso kūrėjų ir gausaus istoriografijos pribuvėjų būrio iš vienos pusės, ir tarp alternatyvios kūrybiškos minties reiškių, istorikų profesionalų – iš kitos. Juo labiau įsivaizduokime, kaip disertantas būtų atrodęs kokybinio interviu metu klausinėdamas sovietmečiu dirbusius humanitarus, jei būtų bandęs kvestionuoti gyvosios atminties apie sovietmečio istorikus esminę struktūrinę ašį: išoriniame istorikų bendrijos ir istorijos mokslo luobe slypėjo dvi ryškios, jau minėtos, istorikų grupės. Pagaliau, ar netektų disertantui, sugalvojus išplėsti temos problematiką, integruoti į savo tarpdalykinę metodologiją dar vienos disciplinos (teisės), jei ryžtųsi klausinėti sovietmečio lietuvių *netikrus* istorikus kaip *netikrus*?

Disertacijos gynimo diskusinėje erdvėje buvo nesunku užčiuopti bent dvi iškilusias požiūrio į sovietinę lietuvių istoriografiją aiškinimo logi-

kas. Tai, be jokios abejonės, vienas įdomiausių šio disertacijos gynimo aspektų. Sąlyginai minėtas logikas galima pavadinti – individualistinė / vertinančioji ir subendrinanti / susilaikanti nuo vertinimo. Pastaroji minties gija, ne kartą iškilusi diskusijoje, provokavo idėjų istorija besiremiančia pirmąja logika leisti prie institucinio sovietinės lietuvių istoriografijos matmens, TSKP istorijos katedrų vietos ir vaidmens tuometiniame istorijos mokslo ideologinės kontrolės mechanizme klausimo, prie oficialaus *spaudimo pulso* pamatavimo (ko taip bijojo sovietmečiu istorikai?), galiausiai prie sovietmečio istorinės kultūros tyrimo. Disertantui, kuris nuo pat pradžių kruopščiai dirbo individualistinės / vertinančiosios logikos perspektyvoje, pavyko įtikinamai pademonstruoti jos pranašumus. Ji, kaip savotiška klasikinė istorinio mąstymo logika, turi ir tai, ko kartais stokoja *subendrinančioji* (sociologizuojančioji) nuostata: galimybę įžvelgti diskurso pokyčius tam tikrų asmenybių įtakos plotmėje, gebėjime įvertinti išliekamąją vertę turinčių autorių idėjų brandimo ir raiškos kontekstus, pagaliau mokslinėmis priemonėmis pagrįsti ypač paties istorijos mokslo ir jo tradicijos požiūriu svarbią naujo žinojimo teritoriją – sovietinės indoktrinacijos sąlygomis Lietuvoje bu-

vo kūrybingų istorikų, kruopščiai atliktų darbų, to, ką ir dabar vadiname istorijos mokslu.

Aurimas Švedas nuveikė didžiulį darbą – ne tik surado kelią į sovietinės lietuvių istoriografijos rekonstravimą ir jo plotmėje parašė daktaro disertaciją, sukūrė originalų pusiau struktūrinių interviu su sovietmečiu aktyviai dirbusiais istorikais ir kitų specialybių humanitarais priedą, įtraukė ir pirmą kartą panaudojo daugiau kaip 50 proc. savo disertacijoje naudojamų šaltinių, bet ir, gal tai net svarbiausia, pagilino ir naujai aktyvino istoriografinių tyrinėjimų Lietuvoje savivokos horizontą. Nenuostabu, kad tam pasiryžus (nors tas siekis, žinoma, nėra eksplikuotas disertacijos tikslų ir uždavinių skiltyje), kuriuo nors disertacijos rengimo etapu sovietinės lietuvių istoriografijos tyrimui patekus į vienokį ar kitokį akligatvį, prireikdavo atsiremti į Arthuro Rimbaud: „O auštant, apsišarvavę ugninga kantrybe, mes įžengsime į tviskančius miestus.“⁴

Čia pabandyta susumuoti tai, dėl ko Aurimo Švedo disertacijos gynimą pavadinau *besišaukiančiu užrašų knygelės*.

⁴ Iš Aurimo Švedo disertacijos gynimo baigiamosios kalbos.

Aurelijus Gieda